অধ্যায় ১১ঃ বৌদ্ধ দর্শনৰ ভাৱবাদী বা আদর্শবাদী শাখাসমূহঃ মাধ্যমিক আৰু যোগাচাৰ

অধ্যায় গাঁথনি

১১.১ উদ্দেশ্য

১১.২ পৰিচয়

১১.৩ মাধ্যমিক বা শূন্যবাদ ঃ নার্গাজুন

১১.৩.১ বাহ্যিক জগতৰ অসত্যতা

১১.৩.২ পৰম সত্য বা পৰম সত্ত্বা

১১.৪ যোগাচাৰ

১১.৪.১ কেৱল ধাৰণাৰ অস্তিত্ব (বিজ্ঞপ্তিমাত্র)

১১.৪.২ সঞ্চিত বিবেচনাশক্তি বা বোধ

১১.৪.৩ স্বভাৱৰ তিনিটা প্রকাৰ

১১.৫ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

১১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- নার্গাজুনে জগখনৰ অসত্যতা প্রমান কৰাৰ দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- নার্গাজুনৰ দর্শনত পৰম সত্তাৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- নার্গাজুনৰ দর্শনৰ নক্সা আগবঢ়াবলৈ সক্ষম হ'ব,
- কেৱল ধাৰণাৰ মতবাদটোক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- সঞ্চিত বিবেকশক্তি বা বোধৰ ধাৰণাটোক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- তিনি প্রকাৰৰ স্বভাৱক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- যোগাচাৰ দর্শনৰ এটি নক্সা দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১১.২ পৰিচয়

বুদ্ধৰ মহাপ্রয়াণৰ প্রায় চাৰিশ বছৰৰ পাছত বৌদ্ধদর্শনৰ এক নতুন ৰূপৰ আৰ্বিভাৱ হৈছিল, যাক মহাযান বুলি জনা যায়। অর্থাৎ, 'মহান বা বৃহৎ বাহন' (দুখৰ মহাসাগৰত)। ই বন্ধন মুক্তিৰ নতুন পথৰ সন্ধান দিয়ে আৰু সেই হেতুকে, এই সর্বোত্তম লক্ষ্যৰ পথ পুৰণি বৌদ্ধদর্শনতকৈ

মানুহৰ এক বহল পৰিসৰৰ ক্ষেত্রত সুগম কৰি তুলিছে। অতীজৰ বৌদ্ধদর্শনত এক লঘু নাম হীনযান (সৰু বাহন) য়েই কামত আহিছিল। মহাযান সকলৰ মতে, হীনযান বৌদ্ধদর্শনৰ কেৱল এক সূচনামূলক বা পৰিচয়মূলক অংশহে। ওলোটাকৈ, হীনযানসকলে মহাযানক গৌতম বুদ্ধৰ শিক্ষা বা উপদেশসমূহৰ এক বিকৃতিকৰণ আখ্যা দিছে।

বৌদ্ধ দর্শনত মূলত তিনিটা ধাৰণা আছে, যিয়ে মহাযানক হীনযানৰ পৰা পৃথক কৰিছে আৰু একে সময়তে মহাযানৰ বেলেগ বেলেগ শাখা বা সম্প্রদায়সমূহক একেটা বিষয়ৰ মাজতে আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেয়া হৈছে বৌদ্ধ মতবাদ, তিনিশৰীৰ (ত্রিকায়) ৰ মতবাদ আৰু বৌধিসত্তৰ ধাৰণা।

'সূত্র' ৰ শিক্ষা বা উপদেশসমূহৰ শ্রেণীবদ্ধকৰণ আৰু বাহুল্যকৰণৰ জৰিয়তে এক ধর্মীয় দিশৰ পৰাই মহাযান দার্শনিক সম্প্রদায়ৰ বিকাশ ঘটিছে। মহাযানসকলৰ দর্শনে এটা মূল সমস্যাৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰে। সেয়া হৈছে বহু আৰু একৰ মাজৰ সম্পর্ক-পার্থিৰ সত্তাবোৰৰ বহুলতা, যিয়ে জগতখন গঠন কৰে আৰু সেই নীতিৰ ঐক্য, যাক সেই সত্তাবোৰৰ মাজত পৰম সত্তা স্বৰূপে সংবেদন কৰিব পাৰি আৰু যাক ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে অনুভৱ কৰিব পাৰি।

বৌদ্ধদর্শনৰ মহাযান সম্প্রদায়ক পুনৰ দুটা দার্শনিক চিন্তাৰ শাখাত বিভক্ত কৰা হৈছে ঃ মাধ্যমিক আৰু যোগাচাৰ। নার্গাজুন হৈছে মাধ্যমিক শাখাৰ প্রতিষ্ঠাপক। মাধ্যমিক শাখাৰ অন্যান্য চিন্তাবিদসকল হৈছে- আর্য্যদেৱ, যি আছিল নার্গজুনৰ প্রত্যক্ষ শিষ্য, বুদ্ধ পালিতা, ভৱবিবেক, চন্দ্রকীর্ত্তি, শান্তিদেৱ, সন্তৰক্ষিতা আৰু কমলাশীল। মহাযানৰ আনটো প্রধান দার্শনিক সম্প্রদায় হৈছে যোগাচাৰ। যোগাচাৰ সম্প্রদায়ৰ তিনিজন গুৰুত্বপূর্ণ ব্যক্তিত্ব হৈছে ঃ মৈত্রেয়ানাথ, অসঙ্গঁ আৰু বসুবন্ধু। যোগাচাৰ সম্প্রদায়ৰ আন কেইজনমান উল্লেখনীয় দার্শনিক হৈছে ঃ দিঙনাগ, ধর্মোত্তৰ আৰু হৰিভদ্র। এই সমূহ পিছৰ যোগাচাৰ দার্শনিকসকলৰ লিখনিসমূহ প্রধানকৈ জ্ঞানসীমাংসা আৰু তর্কবিজ্ঞানৰ লগত জড়িত।

১১.৩ মাধ্যমিক ঃ নার্গাজুন

মাধ্যম- প্রতিপদ (the middle view)ৰ ওপৰত দিয়া জোৰৰ বাবে মাধ্যমিকসকলক তথাকথিত বোলা হয়। বুদ্ধই বাৰানসীত তেওঁৰ ধর্মোপদেশত মধ্যম মার্গৰ প্রচাৰ কৰিছিল, যি আত্ম-বিৰক্তিও নহয়, নাইবা ইন্দ্রিয় সুখৰ প্রতি অনুৰাগী এক জীৱনো নহয়। তথাপি, মাধ্যমিক সম্প্রদায়ৰ দ্বাৰা সমর্থিত মধ্যম পন্থা বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্রচাৰিত হোৱাৰ দৰে সম্পূর্ণ একে নহয়। বাৰানসীত বুদ্ধৰ দ্বাৰা উত্থাপিত মধ্যম পন্থাৰ এক নীতিবিজ্ঞানসন্মত অর্থ আছে, আনহাতে মাধ্যমিকসকলৰ সি হৈছে এক আধিবৈজ্ঞানিক বা পৰমসত্তাসম্পর্কীয় ধাৰণা।

নাগার্জুনেই পোন প্রথমে মহাযান দার্শনিক সম্প্রদায় সৃষ্টি কৰিছিল। কিন্তু, তেওঁ দর্শনৰ এক সম্প্রদায়ৰ বিকাশ কৰা নাছিল। তেওঁৰ দর্শন সু-সংবদ্ধভাৱে আগবঢ়োৱা এক সম্পূর্ণ গঠন

নাছিল। তথাপিও, তেওঁ বাহ্যিক জগতৰ অসত্যতা বা অসাৰতাৰ এক প্ৰমাণ আগবঢ়াৱলৈ চেষ্টা কৰিছিল, যাক কেৱল 'প্ৰজ্ঞাপৰমিতা' (Prajnaparamita) ৰ মহাযান সুত্ৰতহে উল্লেখ কৰা আছে। মাধ্যমিক সম্প্ৰদায়ৰ মৌলিক ধাৰণাসমূহবো তেওঁ বিকাশ আৰু ব্যাখ্যা কৰিছিল।

অগ্ৰগতি নিৰী ণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ খালীঠাই পূৰোৱাঃ

(ক) মহাযানে বন্ধনমুক্তিৰ নতুন পথৰ সন্ধান দিয়ে, সেই হেতুকে, এই সৰ্বোত্তম লক্ষ্য অতীজৰ বৌদ্ধ দৰ্শনতকৈ মানুহৰ এক বহল পৰিসৰত পথ সুগম কৰি তুলিছে, যাৰবাবে এক লঘু নাম .....নাইবা..... ব্যৱহাৰত আহিছিল।

(খ) মূলতঃ তিনি প্ৰকাৰৰ ধাৰণা আছে, যিয়ে মহাযানক হীনযানৰ পৰা পৃথক কৰিছে আৰু একেটা সময়তে মহাযানৰ ভিন্নধৰণৰ সম্প্ৰদায়বোৰক একেটা বিষয়ৰ মাজতে আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেয়া হৈছে....., ... আৰু.....ৰ ধাৰণা।

(গ) বাৰাণসীত বুদ্ধৰ দ্বাৰা উত্থাপিত মধ্যম পন্থাটোৰ এক.....অৰ্থ আছে, য'ত মাধ্যমিকসকলৰ সি হৈছে..... ধাৰণা।

১১.৩.১ বাহ্যিক জগতৰ অসত্যতা বা অসাৰতা

নাৰ্গাজুনৰ মূল লক্ষ্য হৈছে অৱভাসিক জগতখনৰ অসত্যতা প্ৰমাণ কৰাটো। আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ বেছিভাগ ধাৰাণাই যে অসম্ভৱ এই যুক্তিৰ সহায়েৰে তেওঁ স্পষ্টকৈ এই কথা প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখনে নিজকে যেনেদৰে আছে তেনেদৰেই প্ৰকাশ কৰে, কাৰণ সমগ্ৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বা অৱভাসিক জগত খনেই এই ধাৰণাবোৰৰ ওপৰতেই বৰ্তি থাকে। আৰু যিহেতু ধাৰণাসমূহ অসম্ভৱ, সেয়ে, অৱভাসিক এই জগতখনো অসম্ভৱ।

বৌদ্ধদৰ্শনত ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখনক সাধাৰণতে পাঁচবিধ সমুদায়ৰ ক্ষেত্ৰত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নাগার্জুনে ইয়াক প্ৰতীত্যসমুৎপাদৰ সৈতে স্থানান্তৰ কৰিছে। এই কথা সত্য যে বুদ্ধৰ নিজৰ কালছোৱাৰ পৰাই ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখনৰ ক্ষণস্থায়ীত্ব নিৰূপিত হৈ আহিছে। জগতৰ স্বৰূপক অবিচ্ছিন্ন সংভৱনত দেখা যায়, যি প্ৰতীত্যসমুৎপাদৰ নীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। নাগার্জুনে এই প্ৰতীত্যসমুৎপাদৰ নীতিটোক উপযুক্ত বিশেষ সিধান্ত বা নিয়ম হিচাপে মানি লৈছিল, যাৰ জৰিয়তে ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়। নাগার্জুনৰ বাবে, প্ৰতীত্যসমুৎপাদবাদ নিজেও অবাস্তৱ, যিহেতু ই সংভৱনৰ সম্ভাৱনাক বিৰোধীতা কৰিছে। নাগার্জুনৰ মতামতসমূহৰ ভিতৰত এটা মতে দেখুওৱায়

বিৰুদ্ধ ধাৰণাসমূহৰ আপেক্ষিকতা। এনেধৰণৰ ধাৰণা সমূহ এটা আনটোৰ ওপৰত পৰস্পৰ নির্ভৰশীল, কাৰণ যেতিয়া এটা সম্ভৱ নহয়, কেৱল তেতিয়াহে, যেতিয়া আনটোকো প্রদান কৰা হয়। ইয়াৰ পৰা নাগার্জুনে এক সিদ্ধান্ত নিঃসৰণ কৰে যে অনুৰূপ সাৰবস্তু অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে, কিয়নো এটাৰ অস্তিত্ব সদায় আন এটাৰ অস্তিত্বক পূর্বধাৰণা ওপৰত নির্ভৰ শীল। উদাহৰণ স্বৰূপে ঃ এটা কাৰণ কেৱল এটা কার্য্যৰ ক্ষেত্রত কাৰণ হয়। সেয়ে, এটা কাৰণ তেতিয়ালৈকে অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে, যেতিয়ালৈকে কার্য্যটো অস্তিত্বশীল নহয়। এটা কাৰণৰ অবিহনে কেতিয়াও এটা কার্য্য সংঘটিত হ'ব নোৱাৰে। এটা সত্য সতবাদ উভয় বৈপৰীত্যৰ প্রত্যাখ্যানত নিহিত থাকে; ই মধ্যম পন্থাৰে গঠিত। ইয়াৰ দ্বাৰা নাগার্জুনে বুদ্ধৰ উক্তিৰ সৈতে এক সংযোগ স্থাপন কৰিছে, যিজনে নিজেও নিজো সতবাদক মধ্যম পন্থা হিচাপে স্বীকৃতি দিয়ে। নাগার্জুনে দৃঢ় ভাৱে কয় যে তেওঁ বুদ্ধৰ প্রকৃত মতবাদ প্রচাৰ কৰিছে। এই কাৰণে তেওঁৰ দ্বাৰা প্রচাৰিত সম্প্রদায়টোক মধ্যম পন্থাৰ মতবাদ- মাধ্যমিক দর্শন বোলা হয়।

বেছি গুৰুত্বপূর্ণ বিষয় হৈছে নাগার্জুনৰ 'আন্তৰিক স্বভাৱ' (intrinsic nature)ৰ ধাৰণা। নাগার্জুনৰ বাবে, আন্তৰিক স্বাভাৱৰ অর্থ হৈছে বস্তুবোৰ নিজে নিজৰ দ্বাৰাই চর্ত সাপেক্ষ, সকলো বস্তুৰ পৰা স্বতন্দ্র। এই মতামতৰ পৰা এই কথা প্রতিপন্ন হয় যে এনেধৰণৰ আন্তৰিক স্বভাৱৰ উদয় নহয়, আৰু সি অন্ত বা নিঃশেষ হৈ যোৱাৰো বিষয় নহয়, যিহেতু ইয়াৰ অস্তিত্ব যিকোনো বস্তুৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নহয়। সেয়েহে, ই স্থায়ী আৰু অবিনাশী। এতিয়া, নাগার্জুনৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হয় যে, অৱভাসিক জগতখনৰ মূলসত্তাসমূহ, যি স্থিৰ সংভৱন, আৰু অবিৰত, তাৰ আন্তৰিক স্বভাৱ থাকিব নোৱাৰে। সেইকাৰণে, সিহঁত স্বভাৱবিহীন, আৰু সেয়ে অবাস্তৱ বা অসত্য।

যদিও অৱভাসিক জগতৰ মৌলিক সত্তা সমূহক অবাস্তৱ অযথার্থ ৰূপে দেখুওৱা হয়, কিন্তু অৱভাসিক জগতখন অস্তিত্বশীল নহয় বুলি ধৰা নাযায়। ই মাত্র আন্তৰিকভাৱে- অস্তিত্বশীল নহয়। নাগার্জুনে অৱভাসিক জগতখনৰ এই স্বভাৱক 'শূণ্যতা' ৰে প্রকাশ কৰিছে। ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতৰ বস্তুবোৰ সেয়ে শূণ্য বা খালী, স্বভাৱ শূণ্য। সেইবাবে, সত্তাবোৰক আমি অস্তিত্বশীল বুলিও ক'ব নোৱাৰো, নাইবা অস্তিত্ববিহীন বুলিও ক'ব নোৱাৰো। আমাৰ অভিজ্ঞতালব্ধ কোনো বস্তুৰেই সম্পূর্ণ স্বাধীন স্বভাৱ বা লক্ষণ নাই, আৰু সেই বস্তু সম্পর্কে কোনো বর্ণনাৰে নিৰুপাধিক সত্যতা নাই। যথার্থতা বা সত্যতা মধ্যম পন্থাত অর্থাৎ, শূণ্যতাতহে নিহিত থাকে। নাগার্জুনে মাধ্যমিককাৰিকাত দুটা সত্যৰ অস্তিত্বৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেয়া হ'ল- সংবৃত্তি-সত্য (Empirical Truth) আৰু পাৰমার্থিক সত্য (Transcendental Truth)। তেওঁৰ মতে সংবৃত্তি হ'ল মানুহৰ বুদ্ধি প্রসুত। এই সংবৃত্তিয়েই ৰূপময় জগত সৃষ্টি কৰে আৰু সত্যক লুকুৱাই ৰাখে। পাৰমার্থিক

সত্য সম্পর্কে অৱগত হ'লে এই দৃশ্যমান জগতৰ অসত্যতা উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সংবৃত্তি সত্যৰ পৰাই পাৰমার্থিক সত্যলৈ উন্নীত হ'ব পাৰি।

নাগার্জুনৰ দর্শনত দৃশ্যমান জগতখনৰ স্বভাৱৰ সন্দর্ভত ২ য় মতামত আছে। অৱভাসিক জগতখনৰ স্বভাৱ হৈছে অনৈক্যতা ।(প্রপঞ্চ)। যদিও নার্গাজুনে এই ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা নাছিল। নির্ভৰশীলতাৰ জগতখন বহুমুখীতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত, যি বিচিত্রতাৰ পৰা আহে। অধিক গুৰুত্বপূর্ণভাৱে, আমাৰ ধাৰণাসমূহ, যিবোৰ চৰম সত্যৰ ক্ষেত্রত প্রয়োগ কৰা নহয়, যি সকলো অনৈক্যৰ পৰা মুক্ত, কিন্তু যিয়ে আমাৰ বাবে এই অৱভাসিক জগতৰ আৱিষ্কাৰ কৰে, সি অনৈক্যৰ মাজতে স্থিত হৈ থাকে।

১১.৩.২ পৰম সত্য বা পৰম সত্তা

যেতিয়া পৰম সত্য বা পৰম সত্তাৰ কথা আহি পৰে, নাগার্জুনে সদর্থক উক্তি আৰু সংজ্ঞাসমূহক পৰিহাৰ কৰে। তেওঁ নীতিসমূহৰ মূল উপাদান (ধর্মধাতু) নাইবা তথাত (suchness)ৰ কথা নকয়, কিন্তু কেৱল বিলুপ্তিকৰণ অর্থাৎ নির্বাণৰ কথাহে কয়। নির্বাণৰ কোনো উৎপত্তিত নাই, যাৰবাবে বিনাশো অসম্ভৱ। আনকি ই স্থায়ীও নহয়। অতি গুৰুত্বপূর্ণভাৱে, ই অস্তিত্বশীলো নহয়, -অস্তিত্বশীলো নহয়, অস্তিত্বশীল আৰু অ-অস্তিত্বশীল, যিহেতু দুটা বিৰোধী ধাৰণা আৰু নির্ভৰশীলতাৰ জগতৰ অন্তর্ভুক্ত। অধিক আগলৈ, নির্বাণ সকলো বৈচিত্র্যৰ পৰা মুক্ত, সেয়ে ই আমাৰ ধাৰণাবোৰৰ বাবে কোনোধৰণৰ ভিত্তি আগনবঢ়ায় আৰু সেইদৰেই ই অকল্পনীয় আৰু অপ্রকাশ্য। নির্বাণত অৱভাসৰ বহুমুখীতা আৰু প্রতীত্যসমুৎপাদনৰ নীতি একাষৰীয়াকৈ থাকে।

এইদৰেই, অৱভাসিক জগতখনৰ বিষয়ে আগবঢ়োৱা উক্তিৰ দৰেই নির্বাণৰ বিষয়েও একে উক্তি আগবঢ়োৱা হৈছে। সেয়ে, নাগার্জুনে অৱভাসিক জগত আৰু নির্বাণৰ ঐক্যতাক দৃঢ়ভাৱে প্রকাশ কৰিছে। বৈশিষ্ট্যকৰণ, যিবোৰ বস্তু (ধর্মাত্ত) সমূহৰ বাবে বৈধ, সেইবোৰ নির্বাণৰ বাবেও বৈধ। নির্বাণ আৰু অৱভাসিক জগত উভয়েই একে প্রকৃতিৰ দুটা ভিন্ন ৰূপ মাত্রহে। নিয়মাধীনতা আৰু নির্ভৰশীলতাৰ দ্বাৰাই এই দৃশ্যমান অৱভাসিক জগতখন গঠিত আৰু এই নিয়মাধীনতা আৰু নির্ভৰশীলতা মুক্তই হৈছে নির্বাণ। নাগার্জুনে দৃঢ়ভাবে অৱভাসিক জগত আৰু নির্বাণৰ সাদৃশ্য দাবী কৰে। উভয়ৰে মাজত তিলমাত্রও বৈসাদৃশ্য নাই। সেয়ে, অৱভাসিক জগতৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰাৰ দ্বাৰা এজনে যি লাভ কৰে, নির্বাণ তাতকৈ বেলেগ কিবা এটা নহয়। মুঠতে, ই কেৱল এটা সত্যৰে গঠিত টে অৱভাসিক জগতখনৰ প্রতাৰণা বেছি দিনলৈ প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি, যিহেতু বিচিত্রতা, যাৰ ওপৰত ই ভিত্তিশীল, সি অদৃশ্য হৈ পৰে।

অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰকঃ

(ক) নাগার্জুনৰ মতে বাহ্যিকজগতখন সত্য বা বাস্তৱ।

(খ) নাগার্জুনে পাঁচটা সমুদয়ৰ ক্ষেত্রত অৱভাসিক জগতখন বর্ণনা কৰিছে।

(গ) পৰম সত্ত্বাৰ ক্ষেত্রত নার্গাজুনে সদর্থক উক্তি আৰু সংজ্ঞাসমূহক পৰিহাৰ কৰিছে।

১১.৪ যোগাচাৰ

যোগাচাৰ সম্প্রদায় বা বিজ্ঞানবাদ বৌদ্ধ দর্শনৰ অন্যতম সম্প্রদায়। এই সম্প্রদায়টোৱে যোগাচাৰ নামটো বহন কৰিছে, কাৰণ যিটো শাখা বা মণ্ডলৰ পৰা ইয়াৰ উৎপত্তি হৈছে, সেই শাখা বা মণ্ডলত যোগৰ অনুশীলনে এক বিশেষ চৰিত্র ৰূপায়ন কৰিছে। ইয়াত 'যোগ' শব্দটো এক সাধাৰণ অর্থত, অর্থাৎ, সমুদয় যত্ন, অনুশীলন, এজন ভৱিষ্যতৰ বুদ্ধৰ বাবে প্রয়োজনীয় সমস্ত সদাচাৰৰ উদ্যোগীকৰণ, বোধিসত্ত্ব আদিৰ হিচাপে বুজা হয়। এটা মার্গ বা পথৰ বর্ণনা, যাক এজন বোধিসত্ত্বই পৰিভ্রমণ কৰিবলগীয়া হয়, তাক এক কাল্পনিক ধৰণেৰে বাহুল্য কৰা হৈছিল। সি যি কি নহওঁক, ইয়াৰ লগে লগে বিভিন্ন দার্শনিক সম্প্রদায়ো গা কৰি উঠিছিল। কিন্তু পিছলৈ এইবোৰৰ সংলীনন ঘটিছিল আৰু বিভিন্ন গুৰুতৰ দার্শনিকৰ বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ জৰিয়তে প্রসাৰতাও লাভ কৰিছিল। এইদৰেই, অৱশেষত যোগাচাৰৰ এক সর্ব-পৰিবেষ্টিত সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি হয়। এই সম্প্রদায়টোক বিজ্ঞানবাদ বুলিও জনা যায়। কিয়নো, এই সম্প্রদায়ে মত পোষণ কৰে যে কেৱল বিজ্ঞপ্তি নাইবা ধাৰণাই সত্য। যোগদর্শন অনুসৰি বাহ্যিক বস্তুবোৰ অমূলক বা অসত্য বিজ্ঞান বা চেতনাই একমাত্র সত্তা। "যোগাচাৰে দর্শনৰ ব্যৱহাৰিক দিশটোৰ উদয় কৰে, কিন্তু বিজ্ঞানবাদে ইয়াৰ কল্পনাশীল দিশটোৰ উদয় কৰে।" 'যোগাচাৰ' নামটো প্রদান কৰিছে যোগাচাৰবাদৰ প্রধান সমর্থক অসঙ্গই; কিন্তু 'বিজ্ঞানবাদ' শব্দটো ব্যৱহৃত হৈছিল বসুবন্ধুৰ দ্বাৰা । যোগাচাৰ সম্প্রদায়ে পাৰসার্থিক সত্যক পৰম চৈতন্য বা মন হিচাপে গ্রহণ কৰিছে আৰু আপাত বস্তুগত জগতখন কিয় আৰু কেনেকৈ পৰম মন বা আত্মাৰ পৰা প্রকাশিত হয়, সেই কথা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

১১.৪.১ কেৱল ধাৰণাৰ অস্তিত্ব (বিজ্ঞপ্তি মাত্র)

বস্তু বা পদার্থৰ অস্তিত্বক অসত্য প্রমাণ কৰাৰ দ্বাৰা পৰম-আত্মা বা মনৰ একমাত্র সত্যতা স্পষ্টকৈ দেখুওৱাৰ এটা আটাইতকৈ ভাল উপায়। বসুবন্ধুৱে তেওঁৰ 'ত্রিমসিক বিজ্ঞাপ্তিমাত্র' (Trimsika Vijnaptimatra) অত দেখুওৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যে, এনেধৰণৰ কোনো বস্তু নাই, যি ভৌতিক পদার্থ, সি আনৰিকেই হওঁক নাইবা অ-আনৰিকেই হওঁক, কেৱল ধাৰণা বা ভাৱৰহে অস্তিত্ব আছে। সেই নহওঁক বসুবন্ধুৱে

ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য গুণসমূহৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা নাই, কিন্তু এই গুণবোৰ নিহিত থকা স্বতন্ত্র বস্তুগত নিম্নতম স্তৰটোক অস্বীকাৰ কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপেঃ এপাহ ফুল কেতবোৰ দৃশ্যমান, গন্ধবাহী আৰু স্পর্শজ্ঞানবোধক সংবেদনৰ সমষ্টি। ই দ্রব্য বা বিষয়বস্তুৰ এটা পিণ্ড নহয়; যি ইয়াৰ গুণ হিচাপে এইবোৰ সংবেদনৰ অধিকাৰী। ইন্দ্রিয় সংবেদনৰ উপৰি আমি কেতিয়াও এটা বস্তুক প্রত্যক্ষ নাইবা অনুমান কৰিব নোৱাৰো। দ্রব্য এক বিৰ্ত্তকৰণ ধাৰণা, কেৱল এক শব্দ। যথার্থতে ক'বলৈ গ'লে, এটা বস্তুৰ প্রত্যক্ষ নাথাকে, কিন্তু কেৱল প্রত্যক্ষহে থাকে তাক আমি নির্দ্দেশ কৰাটো উচিত। বসুবন্ধুৰ মতে, কেৱল 'বিজ্ঞপিতমাত্র'- কেৱল ভাব বা ধাৰণা, মাক প্রত্যক্ষ বুলিব পাৰি, তাৰহে অস্তিত্ব আছে। তেওঁ ধাৰণা পোষণ কৰে যে, আমি যেতিয়া উপলব্ধি কৰোঁ যে তথাকথিত বস্তুগত জগতখন আমাৰ মনৰ বাহিৰে কতো অস্তিত্বশীল নহয়, তেতিয়া ইয়াৰ প্রতি থকা আমাৰ সকলো আসক্তি ধ্বংস হৈ পৰিব, আৰু ইয়াৰ লগে লগে আমি মুক্তি বা মোক্ষ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব পাৰিম। বসুবন্ধুৰ নিজৰ কথাত, "য'ত খামোচ মাৰি ধৰিবলৈ একো নাই, ত'ত কোনো লোভীয়াও নাই।" ("Where there is nothing to grasp there is no more grasping") বসুবন্ধুৱে তেওঁৰ সিদ্ধান্তত কেৱল তর্কবিজ্ঞান আৰু সপোনৰ উপমানৰ বাবেই সমর্থন জনাবলৈ গোহাৰি জনোৱা নাই। বৰঞ্চ, যোগীসকলৰ সাক্ষ্যৰ প্রতিও গোহাৰি জনাইছে, যিসকলে সমাধিৰ উন্নত স্তৰত কোনো বস্তুগত প্রবৃত্তিৰ অবিহনেই স্পষ্ট ইন্দ্রিয়ানুভুত সাঁচ সমূহক প্রত্যক্ষ কৰে। বসুবন্ধুৱে পৰামর্শ দিয়ে যে, ধ্যান বা সমাধিৰ কেৱল ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাহে এজন লোকে বিজ্ঞপ্তি মাত্রৰ সত্যতাৰ কে জীৱিত দৃঢ় বিশ্বাসৰ প্রত্যয় লাভ কৰিব পাৰে। সপোনৰ পৰা এজন মানুহে সাৰ পোৱাৰ আগেয়ে, তেওঁ জানিব নোৱাৰে যে সপোনত তেওঁ যি দেখিছিল, সি অস্তিত্বশীল নহয়।

১১.৪.২ সঞ্চিত বিবেচনা শক্তি বা বোধ

যদি এই কথা গ্রহণ কৰা যায় যে দ্রব্য অস্তিত্বশীল নহয় আৰু আমাৰ সংবেদনসমূহৰ সমুদায়ৰ বাহিৰে জগতখনৰ কোনো সত্যতা নাই, তেন্তিয়া যি প্রশ্নৰ উদ্রেক হ'ব, সি আছে, বস্তুগত অস্তিত্বৰ ভ্রমৰ কাৰণ কি ? বলবিজ্ঞান বা সঞ্চিত বিবেচনা শক্তিৰ মতবাদটো হৈছে এক সু-সংবদ্ধৰূপত এই প্রশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ কৰা যোগাচাৰৰ এক অংশ। মূল সত্তা হিচাপে চৰম মন বা আত্মাক সত্যৰূপে মানি লোৱাৰ উপৰিও মৈত্রেয়নাথে অভূত পৰিকল্পিত বা অবাস্তৱ কল্পনাৰ অস্তিত্বও সত্যৰূপে মানি লৈছে, যাৰ দ্বাৰা চৰম মন বা আত্মাৰ জ্যোতি অস্পষ্ট হৈ পৰে। এক অর্থত এই দুয়োটা নীতি যেতিয়া একে হয়, আন এক অর্থত আকৌ দুয়োটা ভিন্ন হয়। অর্থাৎ এটা আনটোৰ পৰা পৃথক. পৃথক হিচাপে ধৰিলে চৰম মন বা আত্মা স্থিৰ, আৰু অবাস্তৱ কল্পনা গতিশীল, নাইবা সম্ভাৱনীয়

গতিশক্তি বিষয়ক নীতি। এই গতিশক্তি বিষয়ক নীতিৰ মাজত যিয়ে দুটা দিশ অন্তর্ভুক্ত কৰে, আৰু অৱশেষত এই তথাকথিত বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ উদ্ভৱ হয়, যি প্রকৃতার্থত মন বা আত্মাৰ পৰিবর্ত্তনৰ আকাৰৰ বাহিৰে আন একো নহয়। সেই দুটা দিশ হৈছে ক্রমে আলয়বিজ্ঞান (alayavijnana) নাইবা সঞ্চিত বিবেচনা, আৰু প্রবৃত্তি বিজ্ঞান (Pravrttvijnana) নাইবা প্রকাশিত বিবেক। প্রত্যেক আকাংক্ষাজনিত ক্রিয়াই এক ফল বা পৰিণতিৰ উৎপত্তি কৰে, যাক প্রযুক্তিগত ভাৱে 'বাসনা' বুলি জনা যায়। এই বাসনা অলয়বিজ্ঞানত বীজাকাৰে সঞ্চিত হৈ থাকে। এইবোৰ বীজ যেতিয়াই ফলৱতী হয় আৰু ফল বা পৰিণতিৰ উদ্ভৱ কৰে, তেতিয়া সি অতীজৰ পৰম্পৰাৰ পঞ্চ সমুদায়ৰ প্রতি সঙ্গঁতি ৰাখি স্পর্শ, মানসিক ক্রিয়া (), অনুভূতি, প্রত্যক্ষ, আৰু ইচ্ছা বা আকাংক্ষা ()ৰ বিকাশ কৰে। ইয়ে হৈছে বিবেকৰ প্রথম পৰিবর্ত্তন। ২য় পৰিবর্ত্তন আহে যেতিয়া মন বা অহংবোধ অলয়- বিজ্ঞানৰ পৰা প্রকাশিত হয়, আৰু ৩য়টো হয় ষষ্ঠাঙ্গিঁক সংবেদন-ক্রিয়া, ৰঙৰ প্রত্যক্ষ, শব্দ, তাপমান, প্রতিৰোধ ইত্যাদিৰ সৃষ্টিৰ দ্বাৰা আৰু বস্তুগত আৰু আত্মগত জগত প্রত্যেকেই আনৰ পৰা স্বতন্ত্র হিচাপে ভুল ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হয়। ইয়ে হৈছে বস্তু আৰু আত্মাৰ সত্তাৰ মায়া বা ভ্রমৰ উৎস। ইন্দ্রিয়ৰ ছটা শক্তিৰ সৈতে সংযুক্ত বিজ্ঞানে মানোবিজ্ঞান নাইবা অহংবোধৰ সৈতে একেলগে প্রকাশিত বিজ্ঞান নাইবা প্রবৃত্তি-বিজ্ঞানক অন্তর্ভুক্ত কৰে আৰু এই সাতটা আৰু আলয়বিজ্ঞানে যোগাচাৰৰ অষ্ট-সচেতনতা সম্পূর্ণ কৰে।

১১.৪.৩ স্বভাৱৰ তিনিটা প্রকাৰ

যেতিয়া আলয়বিজ্ঞানৰ মতবাদ চৰম মন আৰু ইয়াৰ প্রকল্পৰ মাজৰ কার্য্যকাৰণ সম্পর্কক ব্যাখ্যা কৰাৰ এক প্রয়াসৰ অংশ, স্বভাৱৰ মতবাদটোৱে সিহঁতৰ তাত্ত্বিক মর্য্যদাক পৃথক কৰে আৰু তাত্ত্বিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা সিহঁতৰ অর্ন্তসম্পর্কসমূহৰ প্রকৃতি নির্দ্ধাৰণ কৰে। তিনিটা স্বভাৱ হৈছে- পৰ্‌নিস্পনা (Parnispanna) নাইবা চৰম স্বভাৱ, পৰতন্ত্র (Paratantra) নাইবা পৰাধীন স্বভাৱ আৰু পৰিকল্পিত (h) আপোপিত স্বভাৱ নাইবা কেৱলমাত্র ভ্রম বা মায়া। প্রথমটোৰ চৰম মন বা আত্মাৰ লগত সঙ্গঁতি আছে, দ্বিতীয়টোৰ সঙ্গঁতি অৱাস্তৱ কল্পনাৰ লগত আৰু তৃতীয়টোৰ বস্তুগত আৰু আত্মগত অস্তিত্বৰ ভ্রান্ত ধাৰণাৰ সৈতে সঙ্গঁতি আছে। যেতিয়া যোগাচাৰী-সকলৰ বাবে বিষয় আৰু বস্তুৰ মাজৰ পার্থক্য সামগ্রিক ভাৱে অবাস্তৱ, মন আৰু মানসিক স্তৰ, যাৰ ওপৰত ইয়াক আৰোপ কৰা হয়, সি সম্বন্ধ বিষয়ক অর্থত বাস্তৱ বা সত্য। মুঠৰ ওপৰত সিহঁত অভূতপৰিকল্পিতৰ সৈতে অনুৰূপ, যি কেৱল ঈশ্বৰৰ মনৰ চৰম সত্তাৰ তুলনাতহে অবাস্তৱ। মন আৰু মানসিক স্থিতিবোৰৰ পৰতন্ত্র স্বভাৱক স্বীকাৰ কৰাৰ দ্বাৰা যোগাচাৰে ধর্মৰ সর্বাস্তিবাদী

শ্রেণীবিভাজনক চামিল কৰিছে। বসুবন্ধুৰে এক ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে এইবোৰ স্বভাৱৰ মাজৰ পার্থক্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছল। তেওঁ কয় যে এটা মন্ত্রৰ দ্বাৰা এটুকুৰা কাঠক এটা হাতীৰ ৰূপত উপস্থাপন কৰিব পৰা যায়। কাঠত হাতীৰ অস্তিত্বহীনতা হৈছে চৰম স্বভাৱ, হাতীৰ আকাৰ হৈছে পৰতন্ত্র স্বভাৱ আৰু হাতীটো নিজে আৰোপিত স্বভাৱ; মন্ত্রৰ সঙ্গতি আছে অলয়বিজ্ঞানৰ লগত। বসুবন্ধুৰে এই কথা পৰিষ্কাৰ কৰি দিয়ে যে তিনিওটা স্বভাৱ মাজৰ পার্থক্য কেৱল উপযোগীতাবাদী বা প্রয়োগবাদী। অৱশেষত, কেৱল ঈশ্বৰৰ মনৰহে অস্তিত্ব আছে। যিদৰে, মায়া বা ভ্রমৰ হাতীটো আৰু ইয়াৰ আকাৰক বেছি সময় প্রত্যক্ষ কৰিব পৰা নাযায় আৰু কাঠৰ টুকুৰাটো দেখা পোৱা যায়, ঠিক সেইদৰে, যেতিয়া আৰোপিত স্ব ভাৱ আৰু পৰতন্ত্র স্বভাৱ নাইকীয়া হৈ যায়, তেতিয়াই চৰম স্বভাৱৰ উপলব্ধি হয়।

অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ চমুকৈ উত্তৰ দিয়ক।

(ক) যোগাচাৰ সম্প্রদায়ক কিয় বিজ্ঞানবাদ বোলা হয়?

(খ) 'দ্রব্য' ৰ সন্দর্ভত যোগাচাৰৰ মতামত কি?

(গ) যোগাচাৰৰ তিনিটা স্বভাৱ কি কি?

১১.৫ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বুদ্ধৰ মহাপ্রয়ানৰ প্রায় চাৰিশ বছৰৰ পাছত বৌদ্ধদর্শনৰ এক নতুন ৰূপৰ আৰ্ৱিভাৱ হৈছিল, যাক মহাযান বুলি জনা যায়। অর্থাৎ, 'মহান বা বৃহৎ বাহন' (দুখ সমুদ্রত)। ই বন্ধন মুক্তিৰ নতুন পথৰ সন্ধান দিয়ে আৰু সেইহেতুকে, পৌৰাণিক বৌদ্ধ দর্শনৰ তুলনাত ই মানুহৰ এক বহল পৰিসৰত এই চৰম লক্ষ্যৰ সন্ধানৰ পথ সুগম কৰি তুলিছে।
- ইয়াত মূলতঃ তিনিটা ধাৰণা আছে, যিয়ে হীনযানৰ পৰা মহাযানক বেলেগ বেলেগ শাখা বা সম্প্রদায়সমূহক একেটা বিষয়ৰ মাজতে আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেয়া হৈছে- বৌদ্ধ মতবাদ (Buddhalogy), তিনি শৰীৰ (ত্রিকায়)ৰ মতবাদ (Trikaya), আৰু বোধিসত্ত্বৰ ধাৰণা (Concept of Bodhisattva)।
- মধ্যমা-প্রতিপদ () ৰ ওপৰত দিয়া জোৰৰ বাবে মাধ্যমিকসকলক তথাকথিত বোলা হয়। তথাপি, মাধ্যমিক সম্প্রদায়ৰ দ্বাৰা সমর্থিত মধ্যম পন্থা বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্রচাৰিত হোৱাৰ দৰে সম্পূর্ণ একে নহয়। বাৰাণসীত বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্রচলিত মধ্যম পন্থাৰ এক নীতিবিজ্ঞানসন্মত অর্থ আছে, আনহাতে, মাধ্যমিকসকলৰ সি হৈছে, এক আধিবৈজ্ঞানিক

বা পৰমসত্তাসম্পর্কীয় ধাৰণা।

- নাগার্জুনেই হৈছে প্রথম ব্যক্তি, যিয়ে মহাযান দার্শনিক সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তেওঁৰ দর্শন সু-সংবদ্ধভাৱে আগবঢ়োৱা এক সম্পূর্ণ গঠন নাছিল। তথাপিও, তেওঁ বাহ্যিক জগতৰ অসাৰতা বা অসত্যতাৰ এক প্রমাণ আগবঢ়াবলৈ প্রয়াস কৰিছিল যাৰ উল্লেখ কেৱল প্রজ্ঞাপাৰমিতা (Prajnaparamita) ৰ মহাযান সূত্রতহে দেখিবলৈ পোৱা যায়।
- বৌদ্ধ দর্শনত ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতখনক সাধাৰণতে পাঁচবিধ সমুদায়ৰ ক্ষেত্রত বর্ণনা কৰা হৈছে। নাগার্জুনে ইয়াক প্রতীত্য সমুৎপাদৰ সৈতে স্থানান্তৰ কৰিছে। নাগার্জুনে এই প্রতীত্যসমূৎপাদৰ নীতিটোক উপযুক্ত বিশেষ সিদ্ধান্ত বা নিয়ম ৰূপে মানি লৈছিল, যাৰ জৰিয়তে ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতৰ স্বৰূপ প্রকাশ কৰিব পৰা যায়।
- নাগার্জুনৰ বাবে প্রতীত্যসমূৎপাদবাদ নিজেও অবাস্তব, যিহেতু ই সংভৱনৰ সম্ভাৱনাক বিৰোধীতা কৰিছে। নাগার্জুনৰ মতামতসমূহৰ ভিতৰত এটা মতে দেখুওৱায় বিৰুদ্ধ ধাৰণা সমূহৰ আপেক্ষিকতা।
- নার্গাজুনে কৈছে যে অৱভাসিক জগতখনৰ মূল সত্তাসমূহ, যি স্থিৰ সংভৱন আৰু অবিৰত, তাৰ আন্তৰিক স্বভাৱ থাকিব নোৱাৰে। সেই কাৰণে, সিহঁত স্বভাৱবিহীন আৰু সেয়ে অবাস্তৱ বা অসত্য।
- নাগার্জুনে অৱভাসিক জগতখনৰ স্বভাৱক 'শূণ্যতা'ৰে প্রকাশ কৰিছে। ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতৰ বস্তুবোৰ সেয়ে শূণ্য বা খালী, স্বভাৱশূণ্য। সেইবাবে, সত্তাবোৰক আমি অস্তিত্বশীল বুলিও ক'ব নোৱাৰো, নাইবা অস্তিত্ববিহীন বুলিও ক'ব নোৱাৰো। আমাৰ অভিজ্ঞতালব্ধ কোনো বস্তুৰেই সম্পূর্ণ স্বাধীন স্বভাৱ বা লক্ষণ নাই, আৰু সেই বস্তু সম্পর্কে কোনো বর্ণনাৰে নিৰুপাধিক সত্যতা নাই। যথার্থতা বা সত্যতা মধ্যম পন্থাত, অর্থাৎ, শূণ্যতাতহে নিহিত থাকে।
- ইন্দ্রিয়গ্রহ্য জগতখন ইয়াৰ নিজস্ব স্থিৰ আইন অনুযায়ী অস্তিত্বশীল আৰু সেয়ে ইয়াৰ এক নিশ্চিত সত্যতা থাকে। ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতখনৰ যি সত্যতা, সর্বোচ্চ সত্যতা নহয়, ই এক সীমাবদ্ধ সত্যতা (সংবৃত্তি সত্য) হে।
- যেতিয়া পৰম সত্য বা পৰম সত্তাৰ কথা আহি পৰে, নাগার্জুনে সদর্থক উক্তি আৰু সংজ্ঞাবোৰক পৰিহাৰ কৰে। তেওঁ নীতিসমূহৰ মূল উপাদান (ধর্মধাতু) নাইবা তথাত (suchness) ৰ কথা নকয়, কিন্তু কেৱল বিলুপ্তিকৰণ অর্থাৎ নির্বাণৰ কথাহে কয়।
- নির্বান এই সত্যৰে গঠিত যে অৱভাসিক জগতখনৰ প্রতাৰণা অধিক সময়লৈ প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি। যিহেতু বিচিত্রতা, যাৰ ওপৰত ই ভিত্তিশীল, সি অদৃশ্য হৈ পৰে।
- যিটো শাখা বা মণ্ডলৰ পৰা যোগাচাৰৰ উৎপত্তি হৈছে, তাত যোগ অনুশীলনে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰাৰ হেতু এই সম্প্রদায়ৰ নাম যোগাচাৰ ৰখা হৈছে।
- এই সম্প্রদায়টোক বিজ্ঞানবাদ নামেৰেও জনা যায় এই সত্যতা অনুসৰি যে ই বিজ্ঞপ্তি মাত্র নাইবা কেৱল ধাৰণাকে সত্য ৰূপে গ্রহণ কৰিছে।

- পৰম আত্মা বা মনৰ একমাত্ৰ সত্যতা স্পষ্টকৈ দেখুওৱাৰ এটা আটাইতকৈ ভাল উপায় হৈছে বস্তু বা দ্ৰব্যৰ অস্তিত্বক অসত্য প্ৰমাণ কৰা। দ্ৰব্য হৈছে এক বিমুৰ্ত্তকৰণ, কেৱল এক শব্দ। দৃঢ়কৈ ক'বলৈ হ'লে, এটা বস্তুৰ প্ৰত্যক্ষ নাথাকে, কেৱল প্ৰত্যক্ষহে থাকে - কথাষাৰকহে নিৰ্দ্দেশ কৰাটো উচিত।
- আলয়বিজ্ঞানত বাসনাসমূহ বীজাকাৰে সঞ্চিত হৈ থাকে। এইবোৰ বীজ যেতিয়াই ফলৱতী হয়, আৰু কোনো ফল বা পৰিণামৰ উদ্ভৱ কৰে, তেতিয়া সি অতীজৰ পৰম্পৰাগত পঞ্চ সমুদায়ৰ প্ৰতি সঙ্গঁতি ৰাখি স্পৰ্শ, মানসিক ক্ৰিয়া, অনুভূতি, প্ৰত্যক্ষ আৰু ইচ্ছা বা আকাংক্ষাৰ বিকাশ ঘটায়।
- যোগাচাৰৰ তিনিটা স্বভাৱক পৰ্‌নিস্পনা নাইবা চৰম স্বভাৱ, পৰতন্ত্ৰ নাইবা পৰাধীন স্বভাৱ আৰু পৰিকল্পিত নাইবা আৰোপিত স্বভাৱ নাইবা কেৱল মাত্ৰ ভ্ৰম বা মায়া। ইয়াৰে প্ৰথমটো চৰম মন বা আত্মাৰ লগত, দ্বিতীয়টো উদ্ভত কল্পনাৰ লগত আৰু তৃতীয়টো বস্তুগত আৰু বিষয়গত অস্তিত্বৰ ভ্ৰান্ত ধাৰণাৰ লগত সঙ্গঁতি আছে।

১১.৬ অধিক জানিবলৈ

1) Bapat, P.V (ed) 1956, 2500 Years of Buddism, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, Reprint 2012

2) Trauwallner, E, 1956, The Philosophy of Buddhism, translated by G.L. Sangpo, Matilal Banarasidass, New Delhi, Edition 1210.

3) Sangarakshita, 2001, A survey of Buddhism, Motilal Banarasidass, New Delhi, Reprint 2006.

4) Sinha. J.N. 1952, Indian Philosophy, Vol. II, Motilal Banarasidass, New Delhi Reprint 2006

5) Scheepers, A., 1994, A Survey of Buddhists Thought, Motilal Banarasidass, New Delhi, 2008.

১১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) হীনযান বা 'ক্ষুদ্ৰ বাহন'।

(খ) বুদ্ধতত্ব, তিনি শৰীৰৰ মতবাদ (ত্ৰিকায়), বৌধিসত্ত্ব।

(গ) নীতিগত অর্থ, তাত্ত্বিক বা আধিবৈজ্ঞানিক অর্থ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অসত্য (খ) অসত্য (গ) সত্য

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ

(ক) যোগাচাৰ সম্প্রদায়ক এই সত্যৰ বাবে বিজ্ঞানবাদ নামেৰেও জনা যায় যে ই বিজ্ঞাপ্তিমাত্র নাইবা ধাৰণাকে কেৱল সত্য বুলি বিবেচনা কৰে।

(খ) যোগচাৰে দ্রব্যৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, দ্রব্য এক অমুর্ত্তকৰণ, কেৱল এক শব্দ। দূঢ়কৈ ক'বলৈ হ'লে, এটা বস্তুৰ প্রত্যক্ষ আছে বুলি আমি নির্দ্দেশ কৰাটোহে উচিত।

(গ) যোগাচাৰে গ্রহণ কৰা তিনিটা স্বভাৱক পৰিনিস্পন্ন, (চৰম মন বা আত্মা), পৰতন্ত্র (পৰাধীন স্বাভাৱ) আৰু পৰিকল্পিত (অৰোপিত বা কেৱল মায়া বাভ্রম) হিচাপে জনা যায়। ইয়াৰে প্রথমটোৰ চৰম মন, দ্বিতীয়টোৰ অৱাস্তৱ কল্পনা আৰু তৃতীয়টোৰ বস্তুগত আৰু বিষয়গত প্রকৃতিৰ ভ্রান্ত ধাৰণাৰ সৈতে সঙ্গঁতি আছে।

১১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন নং ১ ঃ মাধ্যমিক সম্প্রদায়ক কিয় এইটো নামেৰে জনা যায়?

প্রশ্ন নং ২ ঃ বাহ্যিক জগত অসত্যতা প্রমাণ কৰিবলৈ নাগার্জুনে কি পদ্ধতি প্রয়োগ কৰিছে?

প্রশ্ন নং ৩ ঃ বাহ্যিক জগতৰ প্রকৃতি সন্দর্ভত নাগার্জুন আৰু অতীজৰ বৌদ্ধদর্শনৰ মাজৰ মূল পার্থক্য কি?

প্রশ্ন নং ৪ ঃ নাগার্জুনৰ মতে, প্রতীত্যসমুৎপাদ কিয় অসত্য?

প্রশ্ন নং ৫ ঃ নাগার্জুনে কেনেকৈ সর্বোত্তম সত্যৰ প্রকৃতি বা স্বভাৱক প্রকাশ কৰিছে?

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ক'ৰ পৰা যোগাচাৰ সম্প্রদায়ৰ নামটো নিঃসৃত হৈছে?

প্রশ্ন নং ৭ ঃ যোগাচাৰে কিয় প্রমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে যে দ্রব্যৰ অস্তিত্ব নাই?

প্রশ্ন নং ৮ ঃ 'অভূতপৰিকল্পিত' বুলিলে কি বুজে?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন নং ১ ঃ নাগার্জুনৰ দর্শনত ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতখনৰ প্রকৃতি।

প্রশ্ন নং ২ ঃ নাগার্জুনৰ দর্শনত সর্বোত্তম সত্য

প্রশ্ন নং ৩ ঃ বিজ্ঞপ্তিমাত্র

প্রশ্ন নং ৪ ঃ অলয়বিজ্ঞান

প্রশ্ন নং ৫ ঃ তিনি স্বভাৱ

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০- ৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন নং ১ ঃ নাগার্জুনৰ মাধ্যমিক দর্শনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং ২ ঃ যোগাচাৰৰ ভাৱবাদৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

*****